

змінюються разом з історією держави, влади й просто зі змінами у житті людей. Так, у радянський період оцінки вибудовувалися з позицій більшовизму, який переміг у ході революційних змагань. На початку 90-х років перед вітчизняним читачем було відкрито ліберальний кут зору на перспективи суспільного служіння дореволюційних ідейних течій [Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX века // Вопр. филос.- 1991.- № 8.- С. 25-40].

Ознайомлення з офіційними виданнями початку століття дає можливість прояснити урядову точку зору на ті ідейні альтернативи, які склалися на той час. У цій багаторівневій структурі оцінок є місце й для теорії християнського соціалізму. Цей ракурс є важливим тому, що він був вироблений як результат соціальної моделі, коріння якої сягають надр історичного релігійно-філософського досвіду. Цей досвід, який століттями зростає з суспільною свідомістю, не можна ані ігнорувати, ані замінити якимось іншим. Він просто є і завжди буде даватися взнаки, хоча б ми цього й не хотіли зовсім. Якщо ж ми спробуємо не помічати його, то він нагадає про себе сам у той момент, коли на це ми менше всього чекаємо. Виходячи з цього можна стверджувати, що продовжувати щось можна лише зі свого фіналу, а не з чужого початку.

*Г.Разумцева** (м. Київ)

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА РИТУАЛЬНИЙ ЗАКОН ЦЕРКВИ В ПОЕТИЧНОМУ ФОЛЬКЛОРИ XIX СТОЛІТТЯ

Проблема самопізнання, спочатку етнічного, а потім і національного, завжди хвилювала і продовжує хвилювати людство. В різні часи вона була гострішою, то затихала, то виходила наперед, то ставала в один ряд з іншими питаннями політичного, економічного і соціального життя. Але ця проблема була неминуча. Вона виявлялася одним із джерел духу й діяльності народної.

Нема нічого складнішого національних характеристик. Вони легко даються чужому спостережнику і завжди відкликаються вульгаризацією для “свого”, маючого хоча б неповний досвід глибини і складності національного життя. Було б добре назавжди відмовитися від

* Разумцева Г.І. – пошуківець відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України; науковий співробітник наукового центру (гуманітарних проблем) Збройних Сил України.

однозначних характеристик народної душі. Ні один типовий образ, навіть найулюбленіший і найпоширеніший, не може визначити всієї нації. Ні традиційний господар, ні народний співець, або ж Шевченко, Франко чи Леся Українка не можуть домагатися, кожен сам по собі, на вираження в усій повноті українського народного генію. І коли необхідна типізація (певною мірою вона необхідна для національної свідомості), то вона може опиратися скоріше на полярні вираження національного характеру, між якими розміщується вся скеля перехідних типів. Формула нації повинна бути дуалістичною. Лише внутрішня напруга протиріч дає розвиток, дає рух, який є необхідною умовою всякого життя [Бердяев Н.А. Судьба России.- М., 1990 - С. 10-23; Бердяев Н.А. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX века // О России и русской философской культуре.- М., 1990.- С. 43-45, 171, 269].

Різниця типів часто - але не завжди - реалізується в історії разом з різницею соціальних класів і культурних прошарків. Класова свідомість, яка особливо сильна у сфері моральних оцінок, диференціює також і свідомість національну. Школа та освіта прищеплюють позанаціональні, загальнолюдські і чужорідні елементи культури.

Зрештою, не слід забувати фактор часу (хронології) і простору (місцевої локалізації). Розвиток в часі складає сам зміст історії. Зміна культурних форм в часі така ж суттєва для національного життя, як зміна звуків в музиці. Така ж і “душа народу”, яка розкривається в історії й дана лише у визначеній послідовності історичних форм [Федотов Г.П. На поле Куликовом // Лицо России: Статьи 1918-1930 гг.- Париж, 1988.- С. 126].

Серед великого масиву поетичного фольклорного матеріалу насамперед нам можуть сказати про моральні цінності українців, їх народну віру такий забутий у наш час жанр українського фольклору, як духовні вірші. Духовними віршами в українському поетичному фольклорі називають пісні, найчастіше епічні, на релігійні сюжети, які виконуються найчастіше мандрівними співцями (переважно сліпими - кобзарями, лірниками) на ярмарках, базарних майданах чи у воріт монастирів. Багато з цих віршів з XVII ст. вже були записані в пісенні збірки [Гнатюк В. Угроруські духовні вірші.- Львів, 1902; Демущий П. Ліра і її мотиви.- К., 1903; Возняк М. Два співаники половини й третьої четвертини XVIII ст.- Львів, 1932; Перетц В. Малорусские песни и вирши в записях XVI-XVIII вв.- П., 1899; Колесса Ф. Українська усна словесність.- Львів, 1938], які дійшли до нас у великій кількості.

Що треба розуміти під визначенням “народні вірші”, релігійність яких народних прошарків відображає цей жанр українського фольклору? Дослідження [Веселовский А.Н. Разыскания в области русских духовных стихов.- Спб, 1883; Житетецкий П. Малорусские вирши

нравоучительного содержания. Отражение песенных мотивов в народных малороссийских думах // Киевская старина.- 1882; Сумцов Н.Ф. Заметки о малорусских думах и духовных виршах.- К., 1893] показали, що в основі духовних віршів завжди лежали книжні повісті більш-менш церковного походження. Майже завжди їх джерела знаходяться в Біблії (точніше, в церковних читаннях на тексти Біблії), в житіях святих або в різних апокрифах. Відтак, первісними авторами віршів могли бути щонайменше люди книжні, якщо не начитані, то знайомі з церковною писемністю. Однак свобода їх поводження з церковними текстами та чисельні перекинуття ними джерел становлять їх під межею книжності, нижче середнього рівня давньої української інтелігенції.

Невизначеності, яка панує в питанні переважання народної або книжної форми духовних віршів, відповідає ще більша невизначеність в питанні про їх давність. Більшість вчених припускає наявність духовного вірша у відомій нині нам чи близькій формі в XV-XVI ст. [Марков А.В. Определение хронологии духовных стихов // Богословский вестник.- 1910.- июнь-октябрь; Гнатюк В. Угрюмські духовні вірші.- Львів, 1902]. Більшість їх записів відноситься до XIX століття. На відміну від билинного епосу, цей жанр виявився більш стійким і побутовав на всій території України.

З багатої кількості записаних варіантів, кількість яких для деяких популярних віршів досягає декількох десятків, відчувається вплив католицького Заходу, який пройшов крізь польське середовище. Є вірші, які являють прямі переклади або наслідування польським.

В духовних віршах ми знаходимо поданий нам у найдрібніших деталях моральний кодекс українського народу. Ця поезія, на відміну від билинного епосу, не тільки забавляє, розчулює та втішає, але й вчить і вказує шлях до спасіння. Звідси довгі викриття гріхів та протипередбачуваний їм перелік добродетелей. Для співця вони такі ж великі, як і прикликання Божого імені чи як живі приклади героїчних подвигів.

Етична оцінка в духовних віршах не тільки переважає, але й захоплює територію, яка належить іншим видам оцінки, насамперед оцінки естетичної. Так, слово “прекрасний” прикладається в духовних віршах до обмеженої кількості об’єктів: це дерево, рай і пустеля, іноді сад в пустелі, Варвара прекрасна. Не важко помітити, що все прекрасне є етично досконалим. Прекрасне протистоїть чарівному та злому: прекрасна “мати-пустеля”, де рятується людина, протиставлена “чарівному”, “злому” та “грішному” духовному світу людини. Духовні вірші в поетичній формі подають християнське вчення про добро і зло: воно є своєрідним підручником народної етики.

Протиставлення добра і зла, правди і кривди, праведності та гріха є внутрішньою пружиною, яка розгортає сюжет духовних віршів. Саме ці протиставлення складають основу аксіології в духовних віршах і з'єднують в одне всі їх типи та види. Насамперед тут ми маємо вірш, що був складений на основі легенди про Олексія, чоловіка Божого, який вистраждав великі муки за віру (“блудив сім літ, не ївши, не пивши”) і прийшов до отця “як земля зчорнівший”, залишаючись у вірі:

*Мені твого плода не треба,
Тільки душі спасіння з неба.*

Нібито завершує цей цикл новітній псалм “Про Георгія Побідоносця”, який щоразу виходить переможцем, спасаючи царівну від злого дракона. Але він не хоче “срібла-злата”, а хоче

*Розписанія, розсиланія,
По всьому світу,
Щоб читали та співали,
Георгія святкували.*

В **моральному кодексі** українського народу можна виділити три великих частини:

- 1) гріхи проти ритуального закону церкви;
- 2) гріхи проти християнського закону любові та милосердя;
- 3) гріхи проти роду і матері-землі.

Досі, торкаючись церковно-ритуального закону, питання про значення Церкви для народної релігійності не ставилося. Якщо зробити припущення, що роль Церкви для народу вичерпується збереженням закону Христа, яким він рятується, то ми зробили б велику помилку. Церква сама по собі є релігійною цінністю, яку народ жваво і сильно відчуває, навіть не вміючи її назвати. Це останнє застереження треба зробити тому, що слово “церква” ніколи не вживається у віршах в богословському змісті, але завжди в конкретному сенсі храму.

Дійсно, речова церква, тобто храм, є особливим осередком Божої енергії, розлитої в світі. Чи спасає вона, а чи ні, то це надто важке запитання, але безсумнівно завжди приковує і захоплює релігійну увагу народу. Божії церкви - це “Божий дім”, “церковні престולי”:

*А в престолах Його,
Створителя неба й землі
І Сина Свогого...
Щонеділі, щопраздника буду до храму
Божого доходжувати, -*

говорить гріховна людина, звинувачена у невиконанні норм закону, які не терплять свавілля.

Влаштуваючи українську землю, Св. Михаїл міркує насамперед про відстоювання храмів, які невірні бажають зруйнувати:

*Михаїле святий, свят храм твій поновляций,
Його невірнії розорити хотіли:
Воду спростували, на храм Божий стали.*

Для поганського люду обернення в “хрещену” віру означає насамперед будівництво храмів. Св. Михаїл творить “преславне чудо” і народжуються храми:

*...безчисленних храмів народжених,
Нової благодаті в небі царствувати
Од всіх нас на престолахі.*

Дзвін та церковний спів - це найбільша радість та втішання для тих, хто мешкає на “вільному” світі. Християни їдуть до Пречистої Парасковії:

*Приїдемо, поклонимося Парасковії:
Прийми моленіє і наше пеніє.*

Як в багатьох віршах Храм Божий освячується Св. Михаїлом, Іваном Богословом, Св. Юрієм, а вся Українська земля - домом Матері Божої Почаївської. Але всім церквам мати - “Сіонська церква в Єрусалимі, гробниця Христова”.

Традиційно розглядають церковний устав та обряд, літургійну молитву з точки зору обов’язкового закону, але зараз цікаво привернути увагу на те, яке внутрішнє значення має для народу храм і все, що в ньому діється.

В храмах зберігаються великі святині: Євангеліє, хрест, нерідко - мощі святих. В храмах святі самі живуть у своїх іконах, а на престолах - сама Богородиця. Але є дещо, в чому народ бачить саме інтимне і прекрасне втілення святості Церкви, - це певний комплекс чуттєвих вражень, які скоріше можна відчутти, ніж побачити.

Грішна дівчина, яка кається у своїх гріхах, тужить:

*Самі свічки засвітили,
Самі дзвони задзвонили.
І ангели пригравали...*

У деяких угорських віршах про душу грішної людини сповіщається немилість Бога:

*Не узріли милості,
Ні світлої радості,
Ні хорів архангельських.*

Церковний спів народ називає архангельським та херувимським і за цим зразком уявляє собі музику раю.

На думку співця, особливо страшна смерть без покаяння. Звідси значення “духовних отців”, їх права на повагу. Відношення співця до духовенства подвійне. Архангел Михаїл на Страшному Суді потребує слухняності пастирям церковним, а серед гріхів згадується і такий:

Отця духовного в дом не водили.

Але разом з тим співець зовсім не вважає духовних осіб святими. У вірші про Страшний Суд “владики” разом з царями, князями віднімають у бідних “срібло-золото”. Один перелік пекельних мук починається прямо з них: *Іншим буде грішникам, Іурєям священникам*, а вже потім ідуть “судії неправедні”.

Ритуальний закон Церкви глибоко вкорінений в релігійній свідомості українського народу. Ще Т.Рильський зазначав: “Незважаючи на значну необізнаність у питаннях богословських, народ серйозно розуміє загальні положення християнської етики і з щирою поетичною урочистістю ставиться до зовнішнього релігійного культу” [Рильський Ф.Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір’я, демонологія.- К., 1991.- С. 41].

Але було б хибним зводити церковність українського народу тільки до ритуалізму. Покаянням для народу є не тільки обряд, але й глибоке моральне переживання. Особливу релігійну зрілість співець висловлює також в такому релігійному акті, як молитва. Її значимість вагома не тільки в духовних віршах. В українському фольклорі вона відтоді становить окремий жанр і потребує особливої уваги.

Гріхи проти ритуального закону Церкви чисельні і розпадаються на ряд порушень без обліку їх відносної важливості, але взятих не за релігійним змістом, а тільки як норма закону, що не терпить свавілля:

*Щасливий чоловік, що неба досягнеть,
Буде в небі вічно жити;
А той нещасливий, хто небо утратить,
Буде в пеклі муки терпіти.
Сохраняйте тіло навіки
В православній вірі!*

Іноді особливо підкреслюється вага молитви, земних поклонів:

*А ми в Божім домі не бували,
Земних поклонів не вбивали,
Божих молитов не слухали.*

Подекуди наголос ставиться на храмовому богослужінні:

Утрені й вечірні не вислухала,

*Служби й молебни не наймала,
Воскові свічки не обліпляла;
Вечірні всі по вулицях згуляли,
Утрени в постелях пролежали,
Служби в кінці стола просиділи.
За пост, за молитви не ставали, -*

особливо часто повторювальний мотив. Сповідь та причастя (щорічні) доповнює літургійний імператив закону:

Не дай мені, Боже, без сповіді вмерти!

Але частіш всього піст пов'язується з дотриманням встановлених церковних днів, де пісні дні з'єднуються зі святом воскресіння:

*Щонеділі, щопраздника буду до храму Божого
доходжувати...
Тільки тієї душі не випущу,
Що в п'ятницю пісню піла,
У воскресний день рано їла.*

Другий тип гріхів пов'язаний з порушенням християнського закону любові. Закон любові залишається для народу найважливішим змістом закону Христа - кращим засвідченням свого християнства. Сама форма каритативних, тобто сповнених любові, заповідей іноді, але не часто, береться з Євангельських слів Судії на Страшному Суді, доповнюючись та деталізуючись чисто українськими формами милосердя. Такий перелік гріхів знаходимо у вірші про Лазаря:

*Отця свого й матку прогнівила,
О старшій брати наругалась,
Странників дальніх в дом не приймала,
Больних і в темниці не повіщала,
Сиріт і вдов не содержувала,
В великі розкоші ударялася,
Солодкими напоями наслаждалася.*

Заповіді поховання, яка характерна для українського благочестя, надається роль Судії на Страшному Суді:

*Ой, там я помру,
Жизнь свою скінчу,
Братія сойдуть,
Землі предадуть,
Вічну спують!*

За іншими віршами можна відзначити особливо ненависний народу гріх клевету:

А син од них, як звір летить,

Словом блудить.

Милостиня проходить скрізь всі формулювання морального закону. Без неї неможливо уявити собі українського шляху спасіння. Коротко та мінімально заповідь любові виявляється в одному обов'язку милостині, любові до убогої братії:

Святої милостині не давали.

Особливого українсько-народного вираження каритативний християнський ідеал набуває в соціальному житті. Маючи історичний песимізм, народний співець виявляє доволі чутке соціальне сумління. Він гостро відчуває неправду суспільну, мирську, класові гріхи багатих та бідних. В цій сфері життя любов-милосердя з'єднується зі справедливістю в одне поняття правди. Гріх проти правди - це така ж жорстокість, як обман та беззаконня - ці справжні біди. Соціальний гріх бідних виявляється у порушенні громадської справедливості, в несправедливому поділі землі, в захопленні чужої долі:

*Мала біда, невеличка,
Надигала чоловічка...
“Де ж ти, біда, родилася,
Що за мене вчепилася?”
- Я в Одесі родилася,
А в Києві хрестилася,
В Василькові ізросла,
В Хмільнику заміж пішла,
Тебе тут і знайшла”.*

Гріх багатих - в немилосерді. Привільне життя багатія саме по собі стає гріхом поруч з гіркою долею бідного Лазаря:

*У великій розкоші ударялася,
Солодкими напитками насолоджувалася,
В ад на мученія вічно попалася!*

Неправедні судді в очах народу - не краще жорстоких багатіїв. У деяких варіантах Страшного Суду образ непідкупного небесного Судії визиває промовисту річ проти земних судій:

*Хто по правді судить, то того карують,
А хто по неправді, того поважають.*

Чи вичерпують ці три моральних закони - телуричний (закон родового життя або натуралістично-родовий), ритуальний і каритативний - весь зміст народної етики? Можливо дати на це запитання ствердну відповідь. Окремі накази аскетичного характеру, прищеплені Церквою, ще не достатні для того, щоб конструювати четверте моральне коло: етику чистоти. Звичайно, в пеклі багато місця для грішних душ, яким уготовані муки:

*Ангел прорікає,
 Страшним судом устрашає,
 Душу наваджає:
 Як навезуть дров
 З темного лісу,
 Як наложать в огонь вічний
 На душу грішну...*

Інакша справа з пияцтвом. П'яницям присвячуються окремі строчки в пекельному переліку. Часто Божа Матір своїми вустами викриває цю українську ваду. Її промова переходить в побутову сатиру і своїм змістом показує, що засудження цього гріха витікає не з релігійних, а чисто з життєвих мотивів. Пияцтво засуджується за своїми бридкими наслідками в українському побутовому оточенні:

*Пішов грішник в єврейський дом
 Хмелю укусить;
 Хмелю укусив - грішити змусив,
 Ум погубив.
 У неділю браздо рано
 Не пийте вина,
 Бо в тім вині бруду много
 То й зведе з ума!*

Жадібність, безперечно, глибоко огидна моральному почуттю українця. Але ця вада лежить в основі соціальної неправди. Це є гріх проти рівності, до якої наш народ дуже чутливий.

Серед пекельних грішників фігурують також і єретики. Не відносячись до окремої групи, їх присутність в числі грішників не є випадковою. Народ знає, за що він не полюбляє єретиків:

*Ти усяких мук
 Перетерпіла від єретиків,
 Невірних язиків.*

Так само, як і в Біблії, в книгах міститься ключ до спасіння:

*Пишіть "В началі було Слово" -
 Євангеліє Христово.*

Хибне витлумачення Біблії є погрозою для спасіння багатьох душ.

Третій тип гріхів - проти роду і матері-землі. Вони не численні в українських духовних віршах і вказують на древній дохристиянський пласт вірувань, який став органічною частиною народного православ'я. І сьогодні ми можемо чути вірш про гріхи душі, яка

*Стала волати,
 Крещенія потребувати.*

В пісні, яка виконувалася кобзарем Остапом Вересаєм, П'ятниця наказує людям:

У п'ятницю плаття не золіте [Лисенко М.В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм.- К., 1955].

Що це означає? П'ятнична заборона на прядіння пов'язана з побоюванням засмітити очі покійникам кострицею. Отож, плаття золити у П'ятницю – це означає порушити родовий закон.

За що людині призначене пекло? За гріхи, в яких вона не розкалася, котрі не відмолила або які неможливо вибачити. У віршах говориться, що мати-земля в уяві народу є безгрішною і насиченою Святим Духом, а гріх міститься лише в самій людині. Тому духовні вірші речовий, фізичний світ характеризують як ідеальний світ фольклорної норми, відображений у постійних епітетах: на землі течуть “річки бистрі”, стоять “ліси темні”, “гори високі”, “поля широкі”, “яри глибокі”, сходить “зоря вечірова”. Але духовний світ звичайної людини, яка за своєю волею творить гріх, - це “світ во злі лежить”, відступ від ідеальної норми (“душа грішна”, “думки нечестиві”). Цікаво відзначити у зв'язку з цим, що прикметник “злий” в духовних віршах найбільш вживаний і має незрівнянно більшу сполученість, ніж в будь-якому іншому фольклорному жанрі. Коли, наприклад, у голосіннях прикметник “злий” вживається в значенні “сильна степінь” (зла образа) або “завдающий будь-кому лихо” (злі люди), то в духовних віршах до цього додається значення “неправедний”, “гріховний”: злі справи, зле вчення антихристове, зла думка.

В якому відношенні стоять один до одного три моральних закони - ритуальний, каритативний і телуричний - якими живе простий народ? Сам співець не бачить якоїсь різниці в їх походженні. Всі розпорядження закону нібито надані самим Христом. Всі вони містяться у священних книгах, які зберігає Церква.

Часто у переліку гріхів гріхи проти роду, проти любові й проти уставу проходять один за одним без всякого видимого порядку. Можливо зробити тут застереження, що у віршах, які запозичили свій зміст з апокрифів, ритуальні та телуричні закони переважають, а в “біблійних” на перше місце стають каритативні, але й ритуальні займають вагоме місце. У будь-якому випадку, народ не протиставляє двох шляхів спасіння (“іосіфлянського” і “євангельського”), а шукає внутрішнього їх синтезу. Цей синтез він дійсно знаходить - поза максималізмом ритуалістичним і максималізмом любові - у певній

серединній формулі християнського благочестя, яка зустрічається багаторазово, викарбувана у чітких думках:

*Душі царствіє вготував
То службами, то молитвами,
А найбільше милостинями.*

*В.Токман** (м. Київ)

ФЕНОМЕН СВЯЩЕННОГО І ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ РЕЛІГІЇ

Історично існували та існують конкретні релігії (їх нараховують близько п'яти тисяч, а то й більше), але не було і немає «релігії взагалі». Для того, щоб оглянути різноманітний світ релігійних явищ, в науці розробляється відповідне поняття, визначення якого (вважають, що їх десь біля 250), безперечно, мають велике евристичне значення. Це поняття є продуктом довготривалого розвитку пізнання; в своїх різноаспектних трактуваннях воно допомагає осмислити релігійні процеси як сучасності, так і минулого.

Багатоманіття релігій, а також численність її визначень спонукали дослідників поставити питання: що становить основу релігійного феномену? чи існує те універсальне ядро, до якого можна було б звести будь-яку систему вірувань?

Як засвідчує історія релігійної думки, з приводу означеної проблеми тривалий час існували дві досить поширені точки зору. Одна з них пов'язувала сутнісну ознаку релігії з вірою в надприродне, інша ж - вбачала її домінанту у вірі в Бога. Першу позицію у найбільш загальному вигляді чітко визначив П.Хонігсгейм, зазначивши, що термін «релігія» доречно застосовувати для характеристики будь-якого уявлення, яке ґрунтується на переконаннях, що надприродні сили існують і що відносини з ними можливі і необхідні; друга ж - знаходить своє найбільш просте підтвердження у вислові християнського апологета Лактанція: «Релігія - це зв'язок з Богом посередництвом благочестя» [Цит. за: Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по

* Токман В.В. – аспірант кафедри релігієзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.